

TASI RÉKA

Usus, non lectio

Olvasásmódok mint szövegproduktív eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán

Az angolszász szakirodalomban használatos *book use* kifejezés nemcsak azért vált népszerűvé, mert a kora újkori könyvhasználók könyvvel és szöveggel való viszonyát mint a textuális és a materialitás bonyolult összefüggéseiben megragadható habitusát, annak összetettségét hangsúlyozza.¹ Indokolt az érdeklődés az olvasási aktus sokat értelmezett haszonnal telítettsége miatt is, ahogy azt a Zsámboky János és több kortársa emblémáskönyvében megtalálható *inscriptio* („*Usus libri, non lectio prudentes facit*”) nyomán is hangsúlyozza a szakirodalom.²

Miként azt a Calis–Visser szerzőpáros, a ABO (Annotated Books Online) szerkesztői szükségesnek tartják kiemelni: az egyes olvasóknak a szövegen hagyott kézjegyei, melyek a könyvhasználat különböző módjairól részben árulkodnak, lehetnek szükségszerűen egyediek és megjósolhatatlanok, viszont ritkán tudnak teljesen kikerülni a hagyományos olvasási gyakorlatok kényszerítő hatása alól.³ A szerzők a William Sherman által az egyes olvasó olvasásmódjára használt *ineluctable specificity*⁴ fogalmát tehát az olvasási hagyományok egyes olvasókra gyakorolt fegyelmező praxisának („*the disciplining practice of reading traditions on individual readers*”) a felismerésével és tudatosításával szükségesnek látják korlátozni.

A kora újkorban a könyvhasználat és olvasás számos gyakorlata és technikája alakul ki és él egymás mellett, melyekre úgy tekinthetünk, mint a kulturális és vallásos szocializáció folyamatában, azok gyakorlataiban elsajátított szabályok mentén történő szöveghasználati módokra. Ezek különböző hasznok és célok mentén is formálódnak, s különböző testi-fizikai-fiziológiai kondíciókkal járhatnak. Ezekről az olvasástörténet különböző jellegű forrásai különféle érvényességgel tesznek tanúbizonyságot.

Leírásukra, tipológiájuk megteremtésére és különösen az ehhez alkalmas fogalomkészlet kidolgozására számos kísérlet történt a nagyon széttartó, sokféle nézőponttal,

* A szerző a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének adjunktusa. A tanulmány elkészítésekor a szerzőt a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

1 William H. SHERMAN, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, Material Text (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008).

2 A. S. Q. VISSER, *Johannes Sambucus and the Learned Image: The Use of Emblem in the Late-Renaissance Humanism* (Leiden: Brill, 2005), 41. Továbbá: Geoffrey WHITNEY, *Choice of Emblems* (Leiden: 1586).

3 „The marks of individual readers may be ineluctably specific and unpredictable, but they can seldom completely escape the grid of traditional reading interest.” – Richard CALIS and Arnoud VISSER, „Building a Digital Bookwheel Together: Annotated Books Online and the History of Early Modern Reading Practices”, *Bibliothecae.it: Rivista di studi semestrale* 3, 1. sz. (2014): 63–80, itt: 74.

4 SHERMAN, *Used Books...*, xvi. A ’szükségszerű sajátosság’ kifejezéssel lehetne fordítani.

sokféle diszciplináris érdekeltséggel összekapcsolódó olvasástörténeti kutatások részéről.⁵ Leginkább a következő dichotómiák forgalmazódnak meg a szakirodalomban: intenzív és extenzív (intensive – extensive) olvasás; hangos és csöndes (oral – silent) olvasás; praktikus/haszonra irányuló és kikapcsolódási céllal folytatott (utilitarian – recreational), valamint nyilvános és magános (public – private) olvasás.⁶ Az olvasási gyakorlatok jellemzésére természetesen további fogalompárok is használatban vannak: a figyelem jellege szerint beszélhetünk intenzív vagy felületes, kurzorikus (cursory), vagy másként: meditatív és pásztázó, átfutó olvasásról; az olvasás hatóköre (reading scope) szerint: megszakított, szakaszos, nem folytonos (discontinuous) vagy átfogó, teljes (comprehensive) olvasásról.⁷

A kora újkorban egymás mellett élő olvasási gyakorlatok tipológiájára is történetek kísérletek, pl. Helmut Zedelmaier részéről, aki a *Praktiken der Lektüre* című műve alatt elkülönítette a kegyes olvasást (frommes – häusliches – Lesen), a tudós olvasást (gelehrtes Lesen) és – az újkorra tekintettel – az ún. felvilágosult olvasást (aufgeklärtes Lesen), s ezekben a kategóriákban látta kidolgozhatónak az újkori olvasásmódok jellemzését.⁸ A tudós, humanista szövegkezelési és olvasásgyakorlatok területén részletesebb tipológiák kidolgozására is sor került, melyek közül James Hankinsét kell kiemelnünk: ő a 15. századi olvasási módokat a *causa finalis* mentén írta le.⁹

Anélkül, hogy az olvasásmódok és olvasási technikák történetében vagy nem kevésbé kaotikus, időnként ellentmondásokat és fogalomhasználati zavarokat is eredményező terminológiájában bármiféle rendteremtési szándékkal próbálnék tájékozódni, egyetlen szempontot szeretnék hozzátenni az eddig felsoroltakhoz: a lineáris és a nem lineáris olvasás szempontját.

A lineáris olvasást definiálhatjuk úgy, mint a „szöveg”-nek az elejétől a végéig egyenes vonalúan történő olvasását,¹⁰ ami együtt jár azzal a képzetel, hogy az így olvasott szövegnek van valamiféle rögzített eleje és vége (vagy elejei és végei), illetve ennek megfelelően olyan jelentés feltárása, illetve értelem működtetése a cél, ami csak (vagy leginkább) a szöveg előrehaladásában, annak összefüggő feldolgozása révén lehetséges, a lineáris kontextusteremtés folyamatában.

Ebben az értelemben lineáris az az olvasás is, ami a tekintet pásztázó tevékenysége folytán kisebb vagy nagyobb mértékben diszkontinuus, például azért, mert megszakítja a margináliákra történő kitekintés, a margóra történő rövid jel vagy jegyzet írása.¹¹

5 Nem hiába jegyezte meg az olvasástörténeti kutatásokról Leah Price, hogy „Less like a field than a battleground”. Leah PRICE, „Reading: The state of the discipline”, *Book History* 7 (2004): 303–320, itt: 304.

6 Elspeth JAJDELSKA, Pepys in the History of Reading”, *The Historical Journal* 50, 3. sz. (2007): 549–569, itt: 550.

7 CALIS and VISSER, „Building...”, 66.

8 Helmut ZEDELMAYER, „Lesetechniken: Die Praktiken der Lektüre in der Neuzeit” in Helmut ZEDELMAYER, *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, Frühe Neuzeit: Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 64 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001), 11–30.

9 James HANKINS, *Plato in the Italian Renaissance* (Leiden: Brill, 1990), 18–29: *Toward a Typology of Reading in the Fifteenth Century* c. fejezet.

10 A szöveg szót szükségességnek gondolom ebben a kontextusban idézőjelben tenni, és ekképpen kiemelni, hogy jelentése nehezen rögzíthető – már csak terjedelmi szempontok miatt is.

11 Andrew CAMBERS, *Godly Reading: Print, Manuscript and Puritanism in England, 1580–1720*, Cambridge

Nyilván minden megszakítás magában hordozza a linearitás megtörésének lehetőségét, megzavarva a lineáris kontextusteremtő-értelemadó olvasást és annak eredményét, mégis az olvasás, annak célirányos linearitása *mellett*, lehet fragmentáló, illetve fragmentált is. Például a humanista olvasási kultúrát meghatározó *locus communis*-módszer alkalmazása során – mivel a kiemelő, megjegyzetelő, excerpáló olvasás a szöveg végigolvasásával történik – a nyomtatott kötetekben zsákszámra megjelenő aláhúzások, megjelölések, „Nota bene!”-rövidítések annak bizonyítékai, hogy a végigkövető-lineáris olvasás, még ha megjelölgető eseménnyel, fragmentáló figyelemmel is zajlik, alapvetően a lineáris kontextusteremtés zavartalanságát biztosítja. E végigolvasó excerpálás fontosságát hangsúlyozzák többek között egyes tankönyvek vagy magukat *ars excerpandiként* definiáló művek. Ezek a kiadványok a folyamatos jegyzetelést a szövegben történő megjelölő előkészítéssel, majd a második olvasás során a megjelölt szöveghelyekhez való visszatéréssel és így az esetleges kiírás elhalasztásával tartják kívánatosnak, ezzel biztosítva a szöveg lineáris olvasását. Erasmus is ezért ajánlja a *De copiá*ban a két jegyzetfüzet, a szavak és a dolgok bőségét biztosító egyéni gyűjtemény feltöltését célzó olvasáshoz az egyéni, strukturált, kidolgozott jelölőrendszer alkalmazását a margón, mely lehetővé teszi az olvasás viszonylagos megszakíthatóságát, egyben a kontextusra figyelő értelmezés hatékonyabb működését (beleilleszkedve az erasmusi humanista ideál szerkezetébe, mely a teljes humanista szövegháttér többszöri végigolvasását is jelenti).¹²

A margón történő rövid megjelölés tehát az olvasás viszonylagos folyamatosságának és linearitásának biztosítója, viszont az eleve a margón szerepeltetett információk – jellegüktől és terjedelmüktől függően – ugyanennek megzavarói, sőt, felszámolói is lehetnek.

Amikor az olvasást szabályozó és az excerpálást tanító praeceptumok megszapornak a 17. században, ebben a *loci communes* funkcióváltása s a jelentősen megnövekedett információmennyiség által generált új szövegkezelési módokra való reagálás kényszere is tükröződik.¹³ Az olvasásmódok tematizálása során ekkor határozottabb – értékbeli különbségen alapuló – törésvonal látszik kirajzolódni a szöveget végigolvasó és akképpen fragmentáló, illetve a mutatókat használó vagy eleve kiválogatott fragmentumokat olvasó eljárások közt. A kompilált nyomtatott miscellaneák, *loci communes*-kiadványok, florilegiumok stb. használata kapcsán egyre több kifogásnak adnak hangot a fragmentumok olvasásával szemben. Ez az olvasásmód főként a mennyiségi szemlélet előtérbe helyezése, a könnyű és erőfeszítés-mentes információszerzés, a kontextus és különösen az originalia figyelmen kívül hagyása miatt kap határozott kritikát.¹⁴

Ebben az olvasásban a könnyű válogatás és az ennek nyomán létrejövő gyors kombináció lehetősége az adott. Ez az olvasásmód a lineáris olvasással szemben nem tartja

Studies in Early Modern British History (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 28–33.

12 Ann Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 101–115.

13 Moss, *Printed...*, 215–254; Ann BLAIR, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age* (New Haven–London: Yale University Press, 2010), 75–85.

14 Moss, *Printed...*, 215–281.

fenn a szöveg (szándékosan nem könyvet mondok!) teljességében, illetve folyamatoságában történő kontextusteremtés igényét, szükségességét. Ezzel párhuzamosan a válogatásban és az így lehetővé váló kombinációkban új kontextusokat képez, illetőleg a újraírja a régieket.

Ez az olvasás azonban korántsem csak az eleve fragmentumokat forgalmazó kiadványtípusok adekvát olvasási módja. A kombinációt, az új kontextus lehetőségét egyaránt szolgálhatják a folyamatos szöveget kiegészítő előre-hátrautaló jegyzeteket tartalmazó, konkordanciaszerű összefüggéseket feltáró marginálisok, de a szövegből kimutató hivatkozások is, az ilyen jellegű, fizikalitásában sem lineáris (ahogy Andrew Cambers nyomán Fazakas Gergely Tamás nevezi: pásztázó¹⁵) olvasásra bátorítva. Még inkább alkalmasak erre az indexekkel és betűrendes mutatókkal operáló kiadványok.

A mutatók, különösen a kora újkorban egyre erőteljesebben formalizálódó alfabetikus jegyzékek szerepe a kora újkori olvasás, a jegyzetkészítés és a szövegprodukciónak gyakorlataiban egyre inkább a szakirodalom érdeklődésének homlokterébe kerül.¹⁶ A mutatók, a tabulák, elágazó diagrammok (branching diagrams) egy-egy szövegkezelési gyakorlat, illetve olvasási mód – pl. a „consultation reading”: utánanéző olvasás – vagy pedagógiai praxis történeti-eszmetörténeti kontextusainak megrajzolására, a tudásszervezésre (organisation of knowledge), a tudás közvetítésére (transmitting of knowledge), a különböző tudásrendek leírására irányuló rákérdezésnek is lehetőséget biztosítanak. Azt a kérdést teszik lehetővé, hogy az indexek miként vesznek részt a tudás megszervezésében, strukturálásában, a tudás elérhetővé, olvashatóvá, sőt továbbírhatóvá tételében, egyáltalán, a tudásról való gondolkodás lehetőségeinek alakításában.¹⁷

Míg az általános enciklopédiák, példagyűjtemények, *loci communes* kiadványok stb. tartalmával és indexeivel többen foglalkozott az irodalom, a kimondottan teológiai témájú vagy vallási célokat szolgáló kiadványokkal és azok mutatóival jóval kevesebbet. A prédikációgyűjtemények indexeit viszont a német kutatás már az 1980-as években is figyelemre méltatta – úgy, mint az excerpálást és a kompilációt megkönnyítő eszközöket. A német nyelvterületeken megjelent, latin vagy német nyelvű kötetek valóban nagy számban tartalmaznak különböző típusú mutatókat. Werner Welzig a német nyelvterületen kiadott prédikációgyűjtemények kb. 800 tételes bibliográfiájából az 1670 és 1770 közötti időszakban megjelenteket külön vizsgálta a mutatók szempontjából, és

15 FAZAKAS Gergely Tamás, „Pásztázó könyvolvasás és kegyességgyakorlás: A *Praxis pietatis* margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről”, in *Nyelv, lelkeség, regionalitás a közép- és kora újkorban, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor és BALOGH F. András (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013), 146–168.

16 Hans H. WELLISCH, „How to Make an Index – 16th Century Style: Conrad Gessner on Indexes and Catalogs”, *International Classification*, 8, 1. sz. (1981): 10–15; BLAIR, *Too Much...*; Helmut ZEDELMAIER, *Buch und Wissen in der Frühen Neuzeit*, in *Buchwissenschaft in Deutschland*, 2 Bde. Hrsg. Ursula RAUTENBERG, *Book Studies in Germany: A Handbook* (Berlin: De Gruyter, 2010), 1: 503–533. Tanulmányában külön fejezet: *Zur Wissensarchitektur Buch: Der Index*, 1: 512–518.

17 Az eddigieken túl lásd pl. *Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, ed. by Karl A. E. ENENKEL and Wolfgang NEUBER, *Yearbook for Early Modern Studies* 4 (2004).

az alfabetikus mutatók gyakori előfordulása mellett a kombináló excerpálás számára még két további mutatótípust talált.¹⁸ A kiadványok címlapján a nyomdász rendszert fel is tünteti ezt a tényt, a kötet jobb eladhatóságát remélve tőle. A betűrendes tárgyindexek ususát a szakirodalom tehát a kötetek praelimináriáiban és a rhetorica ecclesiastica praeceptumaiban is tárgyalta excerpálás és az ennek nyomán történő kompiláció kapcsán részletezi. A praeceptumok elsősorban az inventio segédeszközeként tüntetik fel ezeket, a kötetek paratextusaiban viszont a tárgymutatót – annak ellenére, hogy szó szerint 'a dolgok mutatójáról' (Themenregister, Sachregister, index rerum) van szó – a verbum és a res területén történő produktív felhasználásra javasolják.¹⁹

Az újabb magyarországi prédikációtörténeti kutatásban a kompiláció kontextusában kaptak figyelmet a magyarországi prédikációs-kötetek indexei is. Az excerpálás mint a kompiláció háttérét biztosító szövegkezelési mód elméletére Maczák Ibolya hívta fel a figyelmet,²⁰ a reneszánsz olvasáskultúrában gyökerezését pedig Kiss Farkas Gábor hangsúlyozta, megmutatva, hogy – mint jegyzetelési módszertan – valószínűleg Zrínyi eposzának szöveghelyein is nyomot hagyott.²¹

Az excerpálás mint jegyzetelési technika felől a fragmentáló olvasás és eszmetörténeti összefüggései felé haladva az index egy olvasási kultúra terméke, s mint valamely olvasásmódot létrehozó vagy kiszolgáló eszköz lesz érdekes. Ennek nyomán a szöveg működésének retorikai rendjébe kódolt tudás rendjének és az indexben valamiféle analízált tudás formalizált rendjének összefüggéseivel lehet szembesülni. Ehhez néhány konkrét megfigyelést kell tennem az prédikációs indexekről.²²

A kora újkori katolikus prédikációs-kötetek a betűrendes indexekkel való ellátottság szempontjából meglehetősen egyenetlen képet mutatnak. A 16–17. században, a 18. század első feléig mindössze három szerző magyar nyelvű katolikus prédikációgyűjtemé-

18 Werner WELZIG, *Katalog gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen*, Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Kl. Sitzungsberichte 430, 484 (Wien, 1984–1987).

19 Franz M. EYBL, *Gebrauchsfunktionen barocker Predigtliteratur: Studien zur katholischen Predigtsammlung am Beispiel lateinischer und deutscher Übersetzungen des Pierre de Besse*, Wiener Arbeiten zur deutschen Literatur 10 (Wien: Wilhelm Braumüller, 1982), 63.

20 MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban* ([Szigetmonostor]: WZ Kv., [2010]); Uő, „Aranybánya a helyes olvasáshoz (Jeremias Drexel: Aurifodina)”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 275–279; Uő, „Örökölt argumentumok”, in *Plaustrum seculi VI.: Az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén 2008. április 19-én rendezett ifjúsági konferencia szerkesztett anyaga*, szerk. BÁRCZI Ildikó, LACZKÓ Eszter és RAJHONA Flóra, *Plaustrum seculi VI.* (Budapest, 2008), 1–9. http://sermones.elte.hu/page/361tan_plaus_mibolya.pdf (utolsó letöltés: 2018. 02. 16.).

21 Kiss Farkas Gábor, „A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra”, in *„Ritrar parlando il bel”: Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*, szerk. SZEGEDI Eszter, FALVAY Dávid és ERTL Péter (Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó, 2011), 325–345.

22 Korábbi tanulmányomban részletesebben, de másféle fókusszal foglalkoztam prédikációs kötetek indexeivel: „Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjteményekben”, in *Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok 8 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 111–123.

nyei jöttek ki a sajtó alól alfabetikus indexekkel ellátva: Telegdi Miklós, Káldi György és Illyés István művei. Pázmány kötetéhez nem készült index, legalábbis nyomtatott formában nem, de egy-egy kézírásosról Hargittay Emilnek köszönhetően van tudomásunk.²³ (A protestáns postillák és prédikációs kötetek vizsgálatával másként nézne ki az összkép, ezekről ebben a tanulmányban viszont nem lesz szó.) Ennek okait leginkább talán az anyagi, nyomdai lehetőségek körében kell keresnünk.

A kötetekben látszólag azonos tárgymutatók szerepelnek: a prédikációk teológiai tartalmának „derekasabb dolgoknak” (Telegdi), „emlékezetesebb dolgoknak” (Illyés) a mutatója, illetve lajstrom, ami megmutatja, „minémü dolgokat” foglal magába a kötet (Káldi). A mutatók címében tehát a teológiai értelemben vett *res* fogalma ismétlődik. A címek apró különbségeivel párhuzamosan azonban a mutatók jellegében és használati lehetőségeiben is különbségek tárhatók fel, amelyek lehetővé teszik elhelyezésüket az indexek fejlődéstörténetében, a formalizálódás folyamatában. A mutatókészítés persze minták és technikai lehetőségek nyomán is formálódó praxis, egyben egy kulturálisan meghatározott olvasási gyakorlat – az indexkészítés a szöveg meghatározott fogalmi háló (itt: teológiai loci communes, bibliai reáliák) felől történő újraolvasása, s ezért az index mint a kötet tartalmát feltáró olvasás eredménye a kötetben foglalt tudás formalizálásának, strukturálhatóságának, de a teológiai diszciplína tudásrendjének az értelmezője is.

Három prédikációs kötet indextípusai

Telegdi Miklós postillásköteteiben²⁴ a betűrendes tárgymutatónak jellegzetesen 16. századiként leírt típusát találjuk,²⁵ amely a margókra nyomtatott összefoglaló megállapítások alapján készült, s általában nem fordított nagyobb figyelmet az egy (fő)fogalom („caput rei”) alá besorolható mutatók egyesítésére. Hiányoznak a mutatóból a belső kereszthivatkozások is. Ennek megfelelően mind a keresés, mind a kombináció másféle mintákat követ, mint az erőteljesebben formalizált mutatókban. A Conrad Gesner által az indexhasználat ideális módjaként megjelölt utánaező olvasás – „ut consulat ea per intervalla”²⁶ – csak a mutató tüzetesebb és folyamatosabb tanulmányozása, valamint a kötet megelőző forgatása nyomán valósulhat meg. A következetesen végigvitt formalizáció hiányosságai az indexet, vagyis a kötetbe foglalt tudás formalizált rendjét tehát csak mint viszonylagos tudást tételezzük, amely a prédikációs szöveg olvasásának függvényében értelmezhető.

23 HARGITTAY Emil, „Kézírtos latin nyelvű mutató Pázmány prédikációihoz”, in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, 2 köt., szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás és SZÁRAZ Orsolya (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 1:130–159.

24 TELEGGDI Miklós, *Az evangeliomoknac [...] magyarazattyanac első része* (Bécs, 1577). – RMNy 374; TELEGGDI Miklós, *Az evangeliomoknac [...] magyarazattyanac második része* (Bécs, 1578). – RMNy 418; TELEGGDI Miklós, *Az evangeliomoknac [...] magyarazattyanac harmadik része* (Nagyszombat, 1580) – RMNy 474.

25 BLAIR, *Too Much...*, 142.

26 Uo., 117.

Káldi György kötetében szintén kizárólag alfabetikus tárgymutatót találunk.²⁷ Káldi – vagy inkább a nyomdász – az index címe alatt elmagyarázza a levelek négy részre osztásának módszerét, amit az indexelés történetében Erasmus *Adagiáinak* 1528-as bázeli kiadásában látunk először (az *Erratához* kapcsolódóan),²⁸ s részletezi a mutató használatát. Telegdi mutatókészítőjével ellentétben következetesen elvégzi a mutatók *caput rei* alá rendelését (majd a főfogalmon belül a kötetbeli előfordulás szerinti sorrend következetes alkalmazását), valamint az összetartozó indexek egymáshoz kapcsolását keresztthivatkozásokkal.

Káldi mutatója nemcsak kidolgozottságának, illetve formalizáltságának mértékében különbözik Telegdiétől, hanem a mutatóba kerülő „minémü dolgok” értelmezésében is. Lajstroma nem szigorúan a teológiai közhelyek vagy reáliák listázását jelenti, helyet kapnak a világi forrásokból származó történelmi-mitológiai elemek is (pl. Romulus és Remus, a sárkány és az elefánt Plinius-féle harca a *Sárkány* címszó alatt, de ebben a tudáshalmazban a látszólag a szóbeliségből származó, hallott és feljegyzett ismereteknek is létjogosultsága van).

Miközben az index a keresést teljeskörűen kiszolgáló mechanikus (kötetbeli) rendet alkalmazza, marginálisai, a Telegdiével ellentétben, nem vagy alig ismétlik a mutató témajelölő, teológiai közhelyeket listázó tételeit. A mutató ebben az értelemben is leválik a szövegbe kódolt tudás retorikus rendjéről, ehelyett az abcd-részekre osztott oldal viszonylag lehatárolt helyére történő utalás irányítja a lapon átfutó, kurzorikusan olvasó, tehát kimondottan a konkrét szöveghelyet kereső tekintetet. A marginálisok gyakran ismétlik a humanista szövegolvasás retorikai kategóriáit, illetve a szerkezet kiemelését szolgáló felosztásokat és megjegyzéseket tartalmaznak – a forrásra utaló margináliák mellett. A marginálisok mind egy lineáris-elemző, mind egy dekontextualizáló-kombináló olvasást megtámogathatnak, az utóbbit a nem túl gyakori, de azért jellemzően előforduló belső hivatkozások is előmozdítják.

A kötet tipográfiája viszont nem viszi végig következetesen ezt a rendet, ezáltal akár az olvasásmódok begyakorlásának terepeként is szolgál. Ann Blair a kora újkori nyomtatványok hiányos mutatói és befejezetlen errata-listái kapcsán hangsúlyozza, s a kézírásos kiegészítések nyomán igazolja az olvasónak szánt aktív szerepet, valamint az ebben rejlő pedagógiai lehetőségeket: a befejezetlen errata mintegy mintaként szolgál, ami alapján az olvasó maga végezheti el a további javításokat.²⁹ Az OSZK-ban fellelhető egyik Káldi-kötet kézírásos marginálisai bizonyítják, hogy a kötetet valóban olvashatták ekképpen. A vélhetően egy olvasótól származó marginális megjegyzések korántsem valószínű, hogy csupán egyféle olvasásmód termékei. A szerkezetet kiemelő, a retorikai funkciókat azonosító jegyzetek inkább egy lineáris-kontextualizáló olvasás-értelemdadás nyomai, míg a párhuzamos érvekkel bővítő, hivatkozásokat javító, a

27 KÁLDI György, *Az vasarnapokra-valo predikatzionknak első része* (Pozsony, 1631). – RMNy 1509; KÁLDI György, *Az innepekre-valo predikatzionknak első része* (Pozsony, 1631). – RMNy 1510.

28 BLAIR, *Too Much...*, 49–52.

29 Ann BLAIR, „Corrections manuscrites et listes d'errata a la Renaissance”, in *Esculape et Dionysos: Mélanges en l'honneur de Jean Céard*, ed. Jean DUPÈBE, Franco GIACONE, Emmanuel NAYA et Anne-Pascale POUËY-MOUNOU (Geneva: Droz, 2008), 269–286.

margóra a kötetből párhuzamos helyet hozó bejegyzések az indexet forgató (és helyenként elégtelennek találó), sőt más könyveket, feljegyzéseket is párhuzamosan használó olvasásmódra engednek következtetni.

Illyés István mindkét – összesen háromkötetes – 18. század legeleji prédikációgyűjteménye kétféle lajstrommal rendelkezik.³⁰ A paratextusokból kiderül, hogy a kétféle mutatóhoz két olvasótípust és olvasásmódot rendel: a *propositiók lajstromát* megelőző előszó a bőven megírt prédikációk szétbontását javasolja, a betűrendes index ususáról szóló „utószó” viszont válogató, kombináló tevékenységet végző olvasót feltételez. A kötetek alfabetikus tárgymutatói részletes, ám az elődökétől némileg különböző indexek: nincs helye a világi tárgyú szövegeknek, ismereteknek, továbbá a caput reik alá besorolt mutatók nem tökéletesen mechanikus (tisztán abc szerinti vagy az előfordulás rendjét tükröző) sorrendben állnak, hanem a topikus rendezés igénye felülírja a kötetbeli sorrend szerinti előfordulást.

A bőséges nyomtatott margináliákkal megjelentetett kötetek keresztthivatkozásokkal kapcsolódnak egymáshoz: egyik a másikhoz, sőt Illyés katekizmusához is utalja az olvasót. A *Fasciculus Miscellaneus*ban a szerző több argumentum gyűjtéséhez, egy-egy téma bővítéséhez forrásként saját korábbi prédikációs köteteit ugyanúgy ajánlja,³¹ mint a példaképként számon tartott elődök, Telegdi, Káldi vagy Pázmány gyűjteményeit. Kötetei alfabetikus tárgyindexeinek összehasonlítása a saját kötetek közötti keresgélőlapozgató és kombináló olvasásra biztató helyek funkcióját más megvilágításba helyezi. Az indexekben az azonos főfogalmak, de különösképpen az alájuk besorolt diverzifikált mutatók közt alig van átfedés, ahol pedig mégis van, ott a teológiai közhely egészen más argumentációba illeszkedik az egyik, illetve a másik szövegben, vagy éppen más bibliai szöveghehellyel épül fel.³²

Ez írástechnikai kérdéseket is felvet (noha megválaszolásukat aligha teszi lehetővé), érdemes azonban felfigyelnünk a gyűjtemények indexhasználó-szövegkombináló olvasástechnikájában feltáruló önreprezentációs szándékára. A kötetek szerkezete, a marginálisok másik kötethez, sőt Illyés saját katekizmusához is utaló, olvasást irányító gesztusai egy teológiailag egységes, a szükséges tudás teljességének képzetére igényt tartó szövegüniverzumot rajzolnak ki. Az olvasó így ezzel a három (négy) kötetel, a bennük történő válogatás és kombináció különböző eljárásaival számtalan módon hasz-

30 ILLYÉS András, *Megrövidítettet Ige az-az: Predikatio Könyv [...] Első Resze* (Nagyszombat, 1691). – RMK I. 1415. ILLYÉS András, *Megrövidítettet Ige [...] Második Rész*e (Bécs, 1692). – RMK I. 1416. ILLYÉS András, *Megrövidítettet Ige [...] Harmadik Resze* (Bécs, 1692). – RMK I. 1417.

31 ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum: A dicsőült szentek dicsiretinek jó illatú virágiból kötött koszorú*, 2 köt. (Nagyszombat, 1708). – RMK I. 1755.

32 Csak hogy egy példával érzékeltessem ezt: két kötetben ugyanannak a mutatónak (*Sertum Sanctorum* I. kötete: „Bűnök büntetési ez életben-is”, *Fasciculus Miscellaneus*ban: „Bűnök büntetése itt-is ez életben”) a szövegbeli referenciáját, pontosabban itt a közhelyhez rendelt bibliai versek előfordulásait számba véve azt látjuk, hogy egyetlen bibliai locus sem ismétlődik, amire a *Fasciculus Miscellaneus* szövegében a hitszónok még egy homályos megjegyzésben utal is: a „nemcsak Mózesnél olvassuk” utalása ugyanis akkor válik érthetővé, ha feltárjuk, hogy a *Sertum Sanctorum* megfelelő helyén csak Mózes öt könyvéből válogatott szöveghehelyek állnak, míg a *Fasciculus Miscellaneus*ban csak a Biblia más könyveiből származnak az argumentumok.

nálható és bejárható, a keresztény hit alapvető tudnivalóit tartalmazó gyűjteményt kap kézhez. Az indexek és margináliák által működtetett önreprezentációval Illyés egyébként kevésbé terjedelmes (sőt, ami a *Fasciculus miscellaneus*t illeti: kimondottan karcsú) kötetei sikerrel helyezik magukat elődei megtermett gyűjteményei mellé:

Vannak ugyan, megvallom, prédikációs Magyar könyveink: de vagy öreg Tomusokban, mellyekre nehezebb kinek-kinek szert tenni; avagy ha apróbb szerű quantitásban-is, de nem szinte olly bőséggel [...] hogy többek azokhoz ne kívántassanak.

Illyés köteteiben a mutatók (beleértve a propositiók lajstromát is) a marginálisok számos típusával együttműködésben rendkívül összetett, a Káldi-kötetétől sokkal bonyolultabb rendszert hoznak létre. Ennek részletezésétől most eltekintek, egy fontos elemet viszont kiemelnék. A propositiók lajstroma pontokba szedve tárja fel a prédikáció tartalmát és szerkezetét, miközben a prédikációk szövegében a propositiók egyszerűek. Erre a lajstromra referál a szöveg margóján megismételt, pontokba rendezett szerkezeti váz. A többi marginális megjegyzéstől tipográfiailag is elkülönülő, a retorikai szerkezet egységeit listázó (exordium, propositio, argumentatio, conclusio) és az argumentáció szerkezetét a margón leképező pontok mellett még legalább négy különböző marginálistípus különíthető el a kötetekben:³³ a hivatkozások, a szerkezeti egységeket feltáró számozáshoz kapcsolódva a tartalomra vonatkozó latin nyelvű, közhelyszerűen vagy tárgyszóként rögzített megjegyzések, a szöveg retorikai kivitelezésére reflektáló terminusok (exemplum, similitudo, transitio [metabasis], applicatio, quaestio, responsio, anteoccupatio stb.). A marginálisok – Káldi kötetéhez mérten mindenképp – egy erőteljesen kontrollált olvasásmód kezdeményezői: a kötetben fizikailag sem sok tér marad az önállóan, irányítás nélkül végbevitt elemző-kommentáló-megjegyzetelő olvasás kivitelezésére.

Az alfabetikus tárgymutató ezzel a rendszerrel párhuzamosan, a marginálisokkal csak helyenként érintkezve tárja fel a kötet matériáit. Ebben a rendben – a Káldiéhoz hasonlóan – legalább kétféle olvasási technika kivitelezhető, a válogató-fragmentáló-kombináló olvasás viszont nemcsak az alfabetikus indexből, hanem a propositiók lajstromából is kiindulhat.

A válogatás és a kombinálás bonyolult rendje által, a kötetben (sőt, kötetekben és kötetek között) sokféleképpen működtetett kontextus- és összefüggésteremtés nyomán egy könyv számos új szövegnek lehet a forrása – és így más könyvek helyettesítője.

A kora újkori prédikációs-kötetek paratextusaiban gyakran felbukkan a humanista könyvkultúrában is csúcstra járatott *multitudo librorum* toposz, itt elsősorban abban az értelemben, hogy a prédikációgyűjtemény számos más könyv tanulmányozása, kivona-

33 Az angolszász kutatásban a kora újkori nyomtatott margináliák vizsgálatának és tipologizálásának számos eredménye látott napvilágot, a marginális hivatkozások történetéhez jól használható: Robert J. CONNORS, „The Rhetoric of Citation Systems, I: The Development of Annotation Structures from the Renaissance to 1900”, *Rhetoric Review* 17, 1. sz. (1998–1999): 6–48. William W. E. SLIGHT, *Managing Readers: Printed Marginalia in English Renaissance Books* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001). Anthony GRAFTON, *The Footnote: A Curious History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997).

tolása nyomán született.³⁴ (Telegdi saját munkamódszerét épp ezért szembesíti Bornemiszáéval, aki szerinte csak fogta Georg Maior posztilláját, és kicsit megtoldozta-foltozta.)³⁵

A sok könyv tanulmányozása és kivonatolása nyomán elkészült új könyv sok más könyvet helyettesít. Ez a 16–17. századi nyomtatott loci communes-kiadványok, a szövegválogatásokat, excerptumokat, exemplumokat, adagiákat, bölcsességeket és persze így a tudás legkülönbélebb rendjét, rendszerét biztosító kiadványok visszatérő motívuma.

A tudás (vagyis ebben az értelemben még csak szövegek) strukturálatlan halmazában rendet teremtő – Sabine Vogel kifejezésével élve – „Stellvertreter Leser”, akinek a szerepe a locus communis-kiadványok pretextusaiban gyakorta tetten érhető, gyakran morális-etikai vagy praktikus szempontokat rendel feladatához.³⁶ A *bibliotheca* metaforája (melyet számos kiadvány címében is szerepeltet) a *helyettesítés* mellett a *teljesség* valamilyen képzetét idézi meg ugyanitt,³⁷ pl. Jan Gruterus *Florilegium ethico-poeticum* (1610–1612) esetében, ami 1625-ben *Bibliotheca exulum* címmel jelent meg. A tudásrend elérhető és elérendő teljessége a loci communes módszer kezdetektől – leginkább a dialektikai locus-fogalomból nyert – episztemológiai vonatkozásával függ össze. A dialektikai-retorikai locusok, illetve azok fogalomhálója, rendszerezése a világegyetem rendszerének elvét használja, vagyis feltárja, illetve rögzíti a megismerés módszerét. Ez a rend a kezdetektől összekapcsolódik a kánonépítés és a válogatás hatalmi-kontrolláló mechanizmusaival is. A felekezeti különbségek határozottá válásával felerősödik, vagyis attól kezdve, hogy a katolikus oktatásban a jezsuita *Ratio studiorum*mal indulva határozott lépéseket tesznek az Erasmus-féle *De copia*, valamint a protestáns kiadású loci communes-gyűjtemények helyettesítésére.

Az Illyés-kötetek indexei és a prédikációszövegekben, valamint a nyomtatott margináliákban működő olvasási utasítások az Illyés-szöveguniverzum teológiai teljességének képzetét hozzák létre. Az ebből kifelé mutató irányok a már szükségesen felüli bővítés lehetőségét biztosítják (ilyenek pl. Pázmány- vagy Káldi-hivatkozások). Illyés tárgyszavas mutatói vegyítik a mechanikus betűrendet a topikus renddel: vagyis ennek a teológiai univerzumnak a belső rendje és logikája szerint is építkeznek.

Illyés az index ususáról szóló utószavában népszerű barokk metaforát használ: „En, az én vékony ítéletem szerént, annyiba tartom az Indexeket a könyvekben, mint az óra-

34 A *multitudo librorum* toposza a kora újkori prédikációs-kötetek előszavaiban olyan kontextusban is megjelenik, ami szerint az elkészült kötet sok más könyvet képes önmagában helyettesíteni. Lásd EYBL, *Gebrauchsfunktionen...*, 63.

35 TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknac [...] magyarazattyanac harmadic resze* (Nagyszombat, 1580), (2b. – RMNy 474.

36 Lásd Ottaviano Mirandola *Viridarium Illustrium Poetarum*át (Velence, 1507, majd 1540-es évek: átdolgozások: *Illustrium Poetarum Flores*) és Pierre Lagnier *Marci Tullii Cicero sententiarum illustrium*át (1540). Sabine VOGEL, „Der Leser und sein Stellvertreter: Sentenzensammlungen in Bibliotheken des 16. Jahrhunderts”, in *Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900: Vergleichende Perspektiven* [Tagung in Ascona, Monte Verità, vom 11. bis 14. November 1996], Hrsg. Alfred MESSERLI (Basel: Schwabe, 2000), 483–501.

37 Az abszolút teljesség vagy egy morális, vallási-felekezeti szempontból kontrollált, ill. kialakított teljesség képzetét – lásd Helmut ZEDELMAIER, *Bibliotheca universalis und Bibliotheca selecta: Das Problem der Ordnung des gelehrten Wissens in der frühen Neuzeit*, Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 33 (Köln: Böhlau Verlag, 1992).

mútató kezeket, vagyis szíveket a' tornyokon.”³⁸ Az *index* szó összetett jelentésének és a *manicula* tipográfiai eszközének felidézésével kifejtett horologium metaforáját használja a mutató értelmének megvilágítására. Az óra 17–18. századi kiterjedt metaforikus használatának az egyik oka az óra szerkezete: az óramű, valamint a számlap és mutató egymáshoz rendeltsége, ám egy időben láthatatlan volta: aki a mutatót és a számlapot nézi, az nem látja az órát működtető mechanikát, aki viszont a mechanikát vizsgálja, nem láthatja, amit a mutató megmutat. A mutató nem funkcionál az óra mechanikája nélkül, az óra bonyolult szerkezete pedig a mutató felől nyeri el az értelmét. Illyés hasonlata egyszerre tartalmazza tehát „a szétválasztás és az egymáshoz rendelés mozzanatait”,³⁹ vagyis a mutató és a folyamatos szöveg tudásrendjének különböző, de egymáshoz rendelt voltára is utal. Káldi bőszeges indexei ugyanezért különösen izgalmasak: önkéntelenül is reflektálnak a tudás kétféle rendjének összeilleszthetőségére vagy ennek nehézségeire. Arra, hogy a formalizált rendbe és struktúrába transzponált tudás és a retorizált szövegben elmondható-kimondható tudás rendje alapvetően különbözik.

Összefoglalás gyanánt

Az indexek és marginálisok strukturált rendszere által biztosított, sokféle módon kivitelezhető válogató-kombináló olvasás minden bizonnyal nem csupán a prédikációs-kötetektől kompiláló szövegkezelési mód sajátja a 17–18. században. Ez a válogató-kombináló, tulajdonképp a szövegek permutációját előidéző olvasásmód lényegében megsokszorozza a szöveget magát – és nemcsak a kompilációban megvalósuló, fizikailag is új kiterjedéssel bíró szöveg révén, hanem pusztán az olvasás aktusában is. Ekképpen egy könyvvel sok könyvet tart a kezében az olvasó.

A *multitudo librorum* toposzának prédikációgyűjteményekben is átsajátított másodlagos értelme, a sok könyv egy általi helyettesítése e műfajban főként a hitelesség és a tekintély forrásaként szolgál. Magyarországi viszonylatban azonban minden bizonnyal az *inopia librorum* felől is motivált. A kis számú könyv ugyanis, mellyel egy plébánia, iskola, de akár a 17. századi nemesség legnagyobb része rendelkezik, a lelki vagy szellemi szükségleteket általában csak az újraolvasással tudja kielégíteni. Könnyű belátni – bár bizonyítani talán nehezebb –, hogy az ún. *Wiederholungslektüre*⁴⁰ gyakorlata az olvasás variálhatóságának, a válogatásnak és kombinációnak az igényét szüli, és minden bizonnyal megteremti ennek kiterjedt praxisát.

Éppen ezért lenne vizsgálandó a fragmentálásnak, variálhatóságnak, az új kontextusok létrehozásának különféle lehetőségeit megteremtő diszkontinuus olvasás poten-

38 ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum: A dicsőült szentek dicsireinek jó illatú virúgiból kötött koszorú*, 2 köt. (Nagyszombat, 1708), 2:Dddd1b. – RMK I. 1755.

39 SCHMAL Dániel, „Középpontja mindenütt van»: Időtapasztalat a barokk korban” in *Barokk-Idő: Time in the Baroque [Kiállítás-katalógus]*, szerk. SCHMAL Dániel és TERDIK Szilveszter (Pannonhalmi Főapátság, é. n.), 31.

40 Erich SCHÖN, „Geschichte des Lesens”, in *Handbuch Lesens*, Hrsg. Bodo FRANZMANN (München: Saur, 1999), 1–85.

ciális jelenléte egyéb, például az egyéni vallásgyakorlási és devóciós igényeket kiszolgáló műfajokban is. Szükség lenne feltérképezni – a nemzetközi gyakorlattal összevetve –, hogy a magyarországi kiadványok milyen esetben jelennek meg (vagy éppen nem jelennek meg) indexekkel, kiterjedt és összetett marginális utalásrendszerrel.⁴¹ Fazakas Gergely Tamás vizsgálta a *Praxis pietatis* marginálisait abból a szempontból, hogy milyen kegyességgyakorlási módot tesz lehetővé a segítségükkel létrejövő tanulmányozó, értelmezéssel-elmélkedéssel megszakított ún. „aktív” olvasás.⁴² Indokolt lenne a vizsgálat kiterjesztése más művekre-műfajokra is. Érdeemes volna bekapcsolni ebbe a vizsgálatba a nyomtatott marginálisokon kívül az olvasóknak azon kézjegyeit, melyek magáról az olvasásról tanúskodnak. Fontos lenne tudnunk, milyen helyet foglalt el ez a retorikus szövegben kódolt tudás újrendezését működtető olvasásmód a 17–18. századi olvasási gyakorlatokban, akárcsak azt, hogy az *usus libri* egyéb gyakorlatai között hol és miként tesz szert kiemelt jelentőségre.

41 Nádasi János latin nyelvű elmélkedő könyvei például alfabetikus indexekkel jöttek ki a sajtó alól. RMNy 2334, RMNy 2337, RMNy 2338.

42 FAZAKAS, *Pásztázó...*